

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΟΔΟΙΠΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗ Ν. ΣΧΙΝΑ.
ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ
ΤΟΥ ΟΨΙΜΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ*

Στα μέσα της δεκαετίας του 1880, σε μια εποχή που το Μακεδονικό ζήτημα βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής των βαλκανικών εθνικών κρατών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ένας έλληνας αξιωματικός του μηχανικού, ο Νικόλαος Θεολόγου Σχινάς, περιέρχεται -κατά μία πληροφορία μεταμφιεσμένος- τους λιγιστούς αμαξιτούς δρόμους και τα πολλά κακοτράχαλα μονοπάτια της μακεδονικής γης. Οι «οδοιπορικοί σημειώσεις», που κράτησε στην περιήγησή του και εξέδωσε αμέσως μετά το ταξίδι του, αποτέλεσαν ένα χειρικό διαβίωμα για όποιον υπήκοο του ελληνικού βασιλείου σκόπευε να κινηθεί στην πέραν των ελληνικών συνόρων terra incognita· παράλληλα συνιστούν μία εξαιρετική μαρτυρία για τον κατοπινό αναγνώστη.

Το έργο του ερχόταν επίσης να καλύψει ένα σημαντικό για την εποχή εκείνη κενό στην τότε γνώση και βιβλιογραφία, ενώ το προσωπικό του παράδειγμα οδοιπορίας, περιήγησης και αυτοψίας ήταν ένα άνοιγμα σε μία επιστημονική πρακτική με την οποία οι Έλληνες δεν ήταν εξοικειωμένοι. Το γεγονός επισήμαινε το 1878 μια ιδρυτική μορφή της ελληνικής γεωγραφικής επιστήμης, ο Αντ. Μηλιαράκης, στην εισαγωγή του αποσπάσματος από το οδοιπορικό του Émile Isambert που επιμελήθηκε και εξέδωσε σε μετάφραση. Εκεί, με δεικτικό τρόπο υποστήριζε ότι ουδείς «των παρ' ημίν ευπορούντων εμμήθη τον Leak, τον Hahn, τον Heuzey, τον Delacoulonche, τον Claubry, ίνα μόνον των νεωτέρων μνησθώμεν, και απήλθε προς περιγραφήν γεωγραφικήν, εθνολογικήν, αρχαιολογικήν, εν κινδύνω και πόνω τας δούλας επαρχίας». Και αμέσως μετά συμπλήρωνε ότι το αποτέλεσμα ήταν ολόκληρες περιοχές

* Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Εθνολογική, Πολιτισμική, Κοινωνική κατάσταση των Σερρών και της ευρύτερης περιοχής κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα» (Σέρρες, 7 - 9 Ιουνίου 1913), τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν εκδοθεί.

της Μακεδονίας, σύμφωνα με τον χάρτη του H. Kiepert, να αποτελούν «regions non explorées ως χώροι άγνωστοι, ως γη, ην δεν εβάρυνέ ποτε πους, ούδ' οφθαλμός είδεν επιστήμονος παρατηρητού»¹.

Ο Νικόλαος Σχινάς γεννήθηκε στην Αθήνα το 1844. Η καταγωγή του ήταν από το Πήλιο². Φοίτησε αρχικά στη Σχολή Ευελπίδων και κατόπιν συνέχισε τις σπουδές του στη Γαλλία, ενώ διατέλεσε καθηγητής οχυρωτικής στο στρατιωτικό σχολείο υπαξιωματικών και καθηγητής μαθηματικών στη Σχολή Ευελπίδων. Η τελευταία, μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1887 η οποία αναβάθμισε τις σπουδές στο Πολυτεχνείο³, αποτελούσε ουσιαστικά το μοναδικό ίδρυμα παροχής στους φοιτητές υψηλού επιπέδου τεχνολογικής και επιστημονικής εκπαίδευσης. Ιδιαίτερου κύρους άλλωστε έχαιραν οι αξιωματικοί του μηχανικού που ανελάμβαναν την εκτέλεση σειράς δημοσίων τεχνικών έργων⁴.

Ο Ν. Σχινάς υπηρέτησε σε διάφορες στρατιωτικές θέσεις, φτάνοντας μέχρι τον βαθμό του συνταγματάρχη. Παράλληλα ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική και -παρότι στρατιωτικός- διατέλεσε στη δεκαετία του 1890 δύο φορές βουλευτής της ιδιαίτερης πατρίδας του της Θεσσαλίας⁵. Επέστρεψε στο στράτευμα το 1899 και μάλιστα στο κίνημα του 1909 βρέθηκε σε καίρια θέση, αφού ως φρούραρχος Αθηνών εναντιώθηκε

1. Αντ. Μηλιαράκης, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας, κατά τον Émile Isambert*, Αθήνα 1878, σ. θ'. Για τον «χαρτογραφικό πόλεμο», που μαίνεται την εποχή αυτή με κέντρο την εθνολογική απεικόνιση της Μακεδονίας και την εμπλοκή του ελληνικού και των άλλων βαλκανικών εθνικισμών, βλ. Σπ. Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του "ελληνισμού" (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* 36 (2002), σσ. 23-74 και 38 (2003), σσ. 49-112.

2. *Αρχαία Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Εθνικά Συνελεύσεις*, τ. 3, Αθήνα 1974, σ. 5. Βλ. και Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σ. 818.

3. Βλ. Κ. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου μέχρι της ιδρύσεως των Ανωτάτων Σχολών*, Αθήνα 1956, σ. 296 κ.ε.

4. Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 8 (1980), σ. 63. Ο Ν. Σχινάς υποστηρίζει ότι μέχρι το 1877 τα δημόσια έργα διευθύνονταν από ένα μηχανικό του στρατού (Ν. Θ. Σχινάς, *Αγορεύσεις κατά την Α' Σύνοδο της ΙΒ' Βουλευτικής περιόδου (1890-1891)*, Αθήνα 1891, σ. 46). Ο ίδιος την περίοδο που διατέλεσε βουλευτής, σε συνεδριάσεις που συζητήθηκαν σχετικά θέματα, στράφηκε κατά των ξένων μηχανικών που είχαν έρθει στην Ελλάδα και εκτελούσαν έργα χωρίς να έχουν, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, τα απαραίτητα προσόντα, ούτε και γνώσεις αντίστοιχες των Ελλήνων μηχανικών του Στρατού· βλ. Ν. Θ. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, σ. 67-69, 88, 119-121.

5. *Μητρώο πληρεξουσίων, γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σσ. 164-165, Ν. Θ. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, σσ. 6 και 21, Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα», σσ. 52-58.

στους κινηματίες συναδέλφους του⁶. Πέθανε στην Αθήνα το 1912⁷.

Συναφής με τη στρατιωτική και πολιτική δράση του Ν. Σχινά είναι και η συγγραφική του δραστηριότητα. Από το 1883 και μέχρι το 1897 προβαίνει σε εννέα εκδόσεις με οδοιπορικές καταγραφές, όπου συνδυάζει την περιήγηση με την επιτόπια παρατήρηση και τη συνολικότερη γνωριμία ενός τόπου. Η καταγωγή του από το Πήλιο ίσως έπαιξε ρόλο στην επιλογή της θεματολογίας του, αφού εγγράφεται στην πλούσια παράδοση των Θεσσαλών λογίων, οι οποίοι όλο τον 19^ο αιώνα ασχολήθηκαν παραγωγικά με τη γεωγραφία και την ιστορία του τόπου τους⁸, ακολουθώντας την οδό που πρώτοι χάραξαν οι πηλιορείτες συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς⁹.

Στόχος του Σχινά, όπως δηλώνεται στο πρώτο οδοιπορικό του κείμενο, είναι η προώθηση των γεωγραφικών γνώσεων¹⁰, ιδιαίτερα μάλιστα αφού η διδασκαλία της γεωγραφίας στα σχολεία ήταν ανύπαρκτη, ξερή και απωθητική, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουν οι μαθητές τίποτε για τον τόπο τους¹¹. Οι εκπαιδευτικές ανάγκες συνδυάζονται όμως με τις στρατιωτικές προτεραιότητες, που δημιουργούσε ο εθνικός στόχος για ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος. Η

6. Το περιστατικό διηγείται αναλυτικά ο Θ. Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947*, τ. 1, Αθήνα 1950, σσ. 54-56 και επιγραμματικά ο Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σ. 97. Βλ. επίσης Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, μετάφραση Αλεξάνδρα Φιαδά, Αθήνα 1981, σσ. 81-82.

7. Σύντομα βιογραφικά σημειώματα του Ν. Σχινά βλ. σε λήμμα που έχει συντάξει ο υποστράτηγος Ν. Θ. Κλαδάς στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 22, σ. 691 και ανώνυμο σύντομο λήμμα στην *Εγκυκλοπαιδεία του Ηλίου*, τ. 17, σ. 500.

8. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, πρόλογος-επιμέλεια Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα 1978, σσ. 51-213, Ι. Οικονόμος Λαρισσαίος Λογιώτατος, *Ι. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως, ΙΙ. Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας - 1817*, επιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1989, Ιω. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εισαγωγή επιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 1992 (α' έκδ. Πέστη 1836), Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά, Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991, Ν. Μάγνης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και της Θετταλικής Μαγνησίας*, Αθήνα 1860 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985), [Ν. Ρηματισίδης], *Συνοπτική Ιστορία της Θεσσαλίας και τινων παρά τοις Θεσσαλοίς εθίμων*, Σμύρνη 1874, Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και Ημέραι*, Αθήνα 1877 (κυρίως σ. 201-235), Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Αθήνα 1880 (φωτ. ανατύπωση Λάρισα 1995).

9. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, τ. 1-3, Βιέννη 1791, (επανέκδοση με επιμ. Αικατερίνης Κουμαριανού, Αθήνα 1988).

10. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά αναμνήσεις. Πρώτη οδός απ' Αθηνών εις Βόλον*, Φυλλάδιο Α', Αθήνα 1883, σσ. 1-3.

11. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά αναμνήσεις*, σ. δ'.

ενασχόληση άλλωστε στρατιωτικών με τη γεωγραφία δεν αποτελεί κάτι καινοφανές¹². Η Μακεδονία ιδιαίτερα αποτέλεσε τόπο προορισμού πολλών αξιωματούχων των ελληνικών κυβερνήσεων, οι οποίοι υπό την κάλυψη ποικίλων ιδιοτήτων, ανέλαβαν την αποστολή συγκέντρωσης πληροφοροφρακτικού υλικού και ενημέρωσης για την εθνολογική σύνθεση των επιμέρους περιοχών της¹³.

Ο Ν. Σχινάς στρατεύεται σε αυτόν τον αγώνα και περιέρχεται βήμα-βήμα τις πέραν των συνόρων περιοχές, σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση. Στο εξώφυλλο άλλωστε των τόμων των *Οδοιπορικών σημειώσεων* δίδεται, εκ των υστέρων τουλάχιστον, επίσημη κάλυψη: «συνταχθείσαι τη εντολή του επί των Στρατιωτικών Υπουργού». Βρισκόμαστε στην εποχή κορύφωσης του «Μακεδονικού ζητήματος» και η ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία προχωρά σε ποικίλου χαρακτήρα ενέργειες εντός και εκτός των τότε ελληνικών συνόρων, μια από τις οποίες είναι και η αναλυτική καταγραφή του τόπου και των ανθρώπων στη Μακεδονία.

Η περιήγηση του Ν. Σχινά, κινείται στο ίδιο πνεύμα με σειρά επισκέψεων κρατικών αξιωματούχων και στρατιωτικών στην Μακεδονία και εγγράφεται στους στόχους μιας εθνικής αποστολής¹⁴. Ο ίδιος ο συγγραφέας στον επίλογο του οδοιπορικού στη Μακεδονία επιχειρεί να δώσει έναν πιο προσωπικό τόνο στο εγχείρημά του: «Από της εκ του στρατιωτικού σχολείου εξόδου μου διακαώς επόθησα την κατά το εφικτόν λεπτομερή γνώσιν της φιλάτης πατρίδος και ιδίως της οροθετικής αυτής γραμμής, έπειτα δε και των πέραν αυτής χωρών, ιδίως δε της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Ηπείρου»¹⁵. Υπάρχει έτσι μία διαχωριστική

12. Στην ίδια χωρία ανήκουν για παράδειγμα μελέτες στρατιωτικών όπως: Ιφ. Κοκίδης, *Στρατιωτική γεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα 1891, Ν. Κ. Σπυρόπουλος, *Η Θεσσαλία. Σύντομος μελέτη μετά της φυσικής διαπλάσεως της Θεσσαλίας και στρατιωτική εκτίμησις των φυσικών αυτής στοιχείων*, Αθήνα 1932, Χρ. Καράσσο, *Η Ανατολική Θράκη. Στρατιωτική γεωγραφία*, Αθήνα χ.χ. [1927], κ.ά.

13. Βλ. σχετικά Σπ. Καράβας, «Για τη Μακεδονία στις αρχές του αιώνα: μαρτυρίες ελλήνων απεσταλμένων», *Τα Ιστορικά* 27 (1997), σσ. 323-334.

14. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι λίγο πριν την έκδοση του δικού του έργου για τη Μακεδονία, στα τέλη του 1884, έχει δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Pall Mall Gazette*, σειρά άρθρων για την κατάσταση στην Μακεδονία που ευνοούσαν τις βουλγαρικές θέσεις. Μετά την αντίδραση των Ελλήνων που απέστειλαν μαζικά αναφορές παραπόνων η βρετανική κυβέρνηση διέταξε τον πρέσβη της στην Κωνσταντινούπολη ταγματάρχη Henry Trotter να επισκεφτεί το Δεκέμβριο του 1884 την Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, προκειμένου να έχει μία εξ ιδίων άποψη για την ευστάθεια ή μη των κατηγοριών. Βλ. Ι. Κολιόπουλος, «Η Μακεδονία στο επίκεντρο εθνικών ανταγωνισμών (1870-1947)», *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, επιμέλεια Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 503-504.

15. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις. Μακεδονίας Ηπείρου, Νέας οροθετικής*

γραμμή ανάμεσα στον Ν. Σχινά και σε άλλους συγγραφείς-περιηγητές. Επιδίωξη του πρώτου είναι το κείμενό του να είναι λειτουργικό, χρήσιμο, εθνικά επωφελές, ενώ των δεύτερων χρηστικό, ευχάριστο, ψυχωφελές. Η μορφή των βιβλίων του Σχινά εξυπηρετεί τον ίδιο αυτό σκοπό: μικρό λειτουργικό σχήμα, ώστε ο οδοιπόρος να μπορεί να φέρει το βιβλίο στην τσέπη του.

Το 1886 εκδίδεται ένας τόμος που καταγράφει τη συνοριακή γραμμή Θεσσαλίας-Μακεδονίας. Η επόμενη έκδοση, αφιερωμένη αποκλειστικά στη Μακεδονία, κυκλοφορεί το 1886-1887 σε τρία τεύχη με συνεχή σελιδαρίθμηση (το 1887 τα τρία κείμενα εκδίδονται σε ενιαίο τόμο και παράλληλα κυκλοφορεί και σε αυτόνομο τεύχος οι σελίδες για το Άγιο Όρος). Το 1897, και αφού έχει προηγηθεί η θητεία του στο Κοινοβούλιο, εκδίδεται το οδοιοπορικό του στην Ήπειρο¹⁶.

Οι Σέρρες

Στις Σέρρες και στην ευρύτερη περιοχή της αφιερώνονται περίπου εξήντα σελίδες του δεύτερου τεύχους των μακεδονικών οδοιοπορικών σημειώσεων του Ν. Σχινά. Η πόλη και τα χωριά της περιοχής εντάσσονται στο κείμενό του μέσω των διαδρομών που καταγράφει με λεπτομέρειες. Η μεθοδολογία καταγραφής είναι ίδια, ενιαία σε όλο το έργο του. Η ύλη διαιρείται με βάση τις οδούς -αμαξιτές και κυρίως ημιονικές- που ενώνουν δύο θέσεις- κατά κανόνα τις πόλεις, τις κωμοπόλεις ή τα μεγάλα χωριά, που ο συγγραφέας θεωρεί ότι σηματοδοτούν μια διαδρομή. Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ πρόκειται για οδούς που ενώνουν τη Θεσσαλονίκη με τις Σέρρες, τις Σέρρες με το Μελένικο, τη Δοϊράνη, το Άνω Νευροκόπι, την Τζουμαγιά, τη Δράμα.

Η σελίδα χωρίζεται σε τρεις άνισες στήλες. Στην πρώτη αναγράφεται η ονομασία του οικισμού, στη δεύτερη ο χρόνος που απαιτείται για πεζοπορία από τον προηγούμενο οικισμό στον επόμενο και στην τρίτη περιλαμβάνεται πληροφοριακό υλικό για τον οικισμό και τον περιβάλλοντα χώρο. Χαρακτηριστικό του κειμένου του είναι οι λεπτομερείς και έγκυρες πληροφορίες που προέρχονται από ίδια γνώση, από αυτοψία. Ο ίδιος άλλωστε δέχεται ότι η αυτοψία, σε συνδυασμό με την υπάρχουσα βιβλιογραφία και τις μαρτυρίες πληροφορητών -ανώνυμων συνήθως μια

γραμμής και Θεσσαλίας, τχ. Γ', Αθήνα 1887, σσ. 871-872. Το ενδιαφέρον του Σχινά για την αποτύπωση της Μακεδονίας δεν σταμάτησε με το πέρας των δικών του ταξιδιών. Για παράδειγμα, ενόσω ήταν βουλευτής, στη συνεδρίαση της 7^{ης} Μαρτίου 1891, υπερασπίζεται με θέρμη το αίτημα του ρώσου Ιωάννη Πετρώφ να ενισχυθεί οικονομικά για την εκτύπωση οικονομικού και γεωγραφικού άτλαντα της Μακεδονίας (Ν. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, σ. 139).

16. Ν. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, ό.π.

και βρίσκεται σε μυστική αποστολή- αποτέλεσαν τις πηγές του¹⁷.

Ο λόγος του από την άλλη πλευρά είναι λιτός και ευθύς. Καταγράφει ό,τι έχει δει με τη ματιά του τεχνοκράτη- αποφεύγει τις προπαγανδιστικές εξάρσεις και προσπαθεί να δώσει την εικόνα ψυχρού παρατηρητή. Η θεματολογία του είναι ευρεία και καλύπτει τομείς όπως: την πληθυσμιακή συγκρότηση, την εθνοπολιτισμική και θρησκευτική κατανομή των κατοίκων, την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, το γεωφυσικό ανάγλυφο, το κλίμα, τη βλάστηση, τις εργασίες των κατοίκων κ.λπ. Εντούτοις δεν λησμονεί την αποστολή που εκτελεί. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση μάλιστα, κάτω από την αφήγηση του οδοιπόρου, αποκαλύπτει ένα σώμα πληροφοριών αξιοποιήσιμων σε ενδεχόμενες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Συστηματική είναι έτσι η καταγραφή της χωρητικότητας των χανίων σε ανθρώπους και ζώα ή η αναλυτική αναφορά στις πηγές νερού, στα πηγάδια, τις βρύσες αλλά και στην παραγωγή σε ημερήσια βάση αλεύρου από τους μύλους και ψωμιού από τους φούρνους της περιοχής ή ακόμη στη δυνατότητα προσφοράς -δηλαδή επίταξης εν καιρώ πολέμου- αμαξιών και φορητών ζώων. Οι πιο άμεσες αναφορές σε στρατιωτικής φύσεως θέματα είναι αραιότερες, δεν απουσιάζουν όμως εντελώς.

Οι πληροφορίες που παρέχει για την πόλη και τα χωριά των Σερρών επιτρέπουν ορισμένες παρατηρήσεις για τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού και του οικιστικού δικτύου της περιοχής.

α) Η σύνθεση του πληθυσμού εμφανίζεται μεικτή. Η μαρτυρία του Σχινά έτσι δεν αποκλίνει από τη γενική εικόνα που παρέχουν οι καταγραφές του πληθυσμού της περιοχής στα χρόνια αυτά¹⁸. Στην περιοχή

17. Στον κατάλογο με τα βοηθήματα που χρησιμοποίησε, τον οποίο στο τέλος του έργου του αναφέρει τα αρχικά κάποιων πληροφορητών του και σημειώνει ότι υπήρξαν και άλλοι «καλοί και φιλελεύθεροι πατριώτες» σε κάθε τόπο που επισκέφτηκε. Προς όλους εκφράζει την ευγνωμοσύνη του και επισημαίνει: «λυπούμαι δε μεγάλως, διότι αναγκάζομαι να αποσιωπήσω τα ονόματα». Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά*, ό.π., τχ. Γ', σσ. 869-870· βλ. σχετικά και Ζέτα Παπαγεωργοπούλου, «Καταγραφή της υποδομής των επικοινωνιών και των μεταφορών στο σημερινό νομό Κιλίκης: ο ταγματάρχης του Μηχανικού Νικόλαος Θ. Σχινάς οδοιπόρων στην περιοχή (1881-1885)», *Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική περίοδο*, ΙΑ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Αθήνα [2001], σ. 217.

18. Μια συνολική παρουσίαση της πληθυσμιακής εξέλιξης της περιοχής βλ. S. Petmézas, «Serrès et sa région sous les Ottomans», στο: P. Odorico με την συνεργασία των S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas, *Conseils et mémoires de Synadinos, Prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, [Παρίσι 1996], σσ. 458-470. Βλ. επίσης για τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας Σωκρ. Πετμεζάς, «Έρευνα σχετικά με τη δημογραφία και το οικιστικό πλέγμα της περιοχής των Σερρών κατά τον δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 285-310 και Evangelia Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995, σσ. 55-68 και 215 κ.ε.

αυτή της Μακεδονίας επιβεβαιώνεται η εικόνα της ισχυρής οθωμανικής παρουσίας στις πόλεις και της χριστιανικής κυριαρχίας στην ύπαιθρο, που έχει επισημανθεί και για τις υπόλοιπες περιοχές που ανήκουν σήμερα στο ελληνικό κράτος¹⁹. Σύμφωνα με τον Ν. Σχινά στις πόλεις και κωμοπόλεις που συνδέονται οδικά με τις Σέρρες: Δεμί Ισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο), Άνω Τζουμαγιά (σημ. Βλαέβογγραντ), Νευροκόπι (σημ. Γκότσε Ντέλτσεφ), Δράμα, ο μουσουλμανικός πληθυσμός είναι πλειονότητα. Εξάιρεση το Μελένικο, που ο χριστιανικός πληθυσμός εμφανίζεται σχεδόν τριπλάσιος του μουσουλμανικού, και βέβαια η ίδια η πόλη των Σερρών που οι χριστιανοί υπερτερούν ελαφρά. Στον Πίνακα 1 προβάλλονται τα σχετικά αριθμητικά δεδομένα.

Πίνακας 1

Εκτίμηση πληθυσμού πόλεων της Κεντρικής Μακεδονίας από τον Νικ. Σχινά

Πόλη	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί	Εβραίοι	Αθίγγανοι
Δεμί Ισάρ (Σιδηρόκαστρο)	600	200		
Δράμα	1.000	150 Ελλ.	20	
Νευροκόπι (Γκότσε Ντέλτσεφ)	1.000	200 Ελλ. + 200 Βουλγ.		

(οι αριθμοί αφορούν οικογένειες)

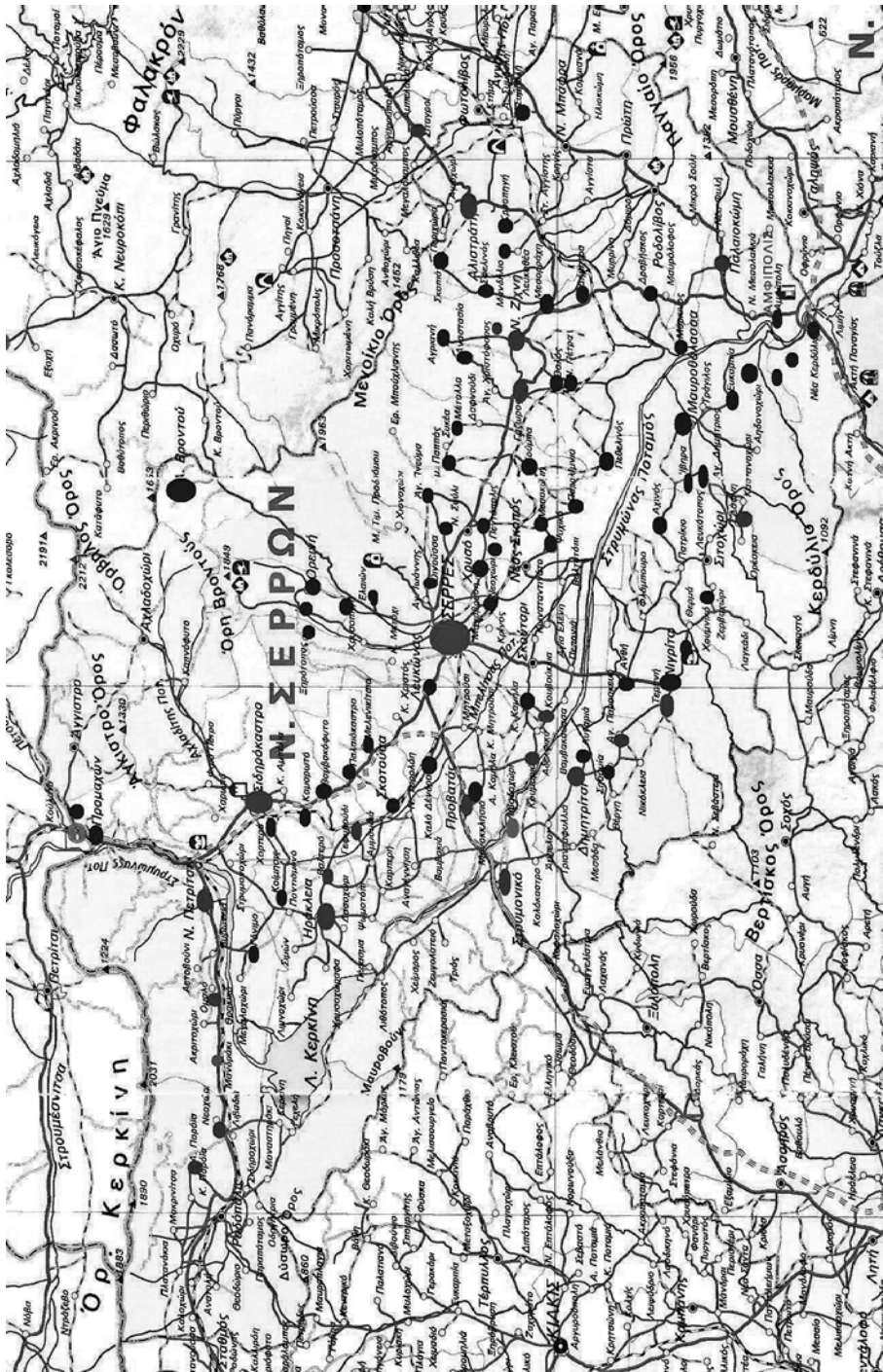
Πόλη	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί	Εβραίοι	Αθίγγανοι
Άνω Τζουμαγιά (Βλαέβογγραντ)	2.600	1.400		
Μελένικο	1.500	4.000		
Σέρρες	11.000	14.000	2.000	1.000

(οι αριθμοί αφορούν κατοίκους)

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β΄*, Αθήνα 1886.

Ο Ν. Σχινάς περιλαμβάνει στο οδοιπορικό του 88 οικισμούς που βρίσκονται εντός των ορίων του σύγχρονου ομώνυμου νομού Σερρών (αναλυτικά αποδελτιώνονται στον Πίνακα 2). Στην πλειονότητά τους φέρονται να κατοικούνται μόνο από χριστιανικό πληθυσμό. 19 οικισμοί έχουν μικτό πληθυσμό· ανάμεσά τους οι Σέρρες, καθώς και οι υπόλοιπες ισχυρές οικιστικές συγκεντρώσεις της περιοχής: Αλιστροάτη, Δεμί Ισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο), Προβίστα (σημ. Παλαιοκώμη), Τζουμαγιά (σημ. Ηράκλεια), Ζηλιάχοβα (σημ. Νέα Ζίχνη, όπου όμως υποστηρίζει ότι και

19. Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», στο: *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου*, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα 2003, σσ. 29-31, 41-42.

Χάρτης 1. Οι οικισμοί των Σερρών που μνημονεύονται από τον Ν. Σχινά.

οι χριστιανοί είναι Τουρκόφωνοι). Εντοπίζονται και δύο οικισμοί αποκλειστικά με μουσουλμανικό πληθυσμό - μεγαλύτερος η Σακάφτσια (σημ. Λιβαδοχώρι) με 120 οικογένειες. Από την αποτύπωση στο χάρτη των οικισμών που μνημονεύει ο Ν. Σχινάς (Χάρτης 1) διακρίνεται ότι οι οικισμοί με μεικτό πληθυσμό βρίσκονται κυρίως στο δυτικό άκρο του σημερινού νομού Σερρών, είναι όμως διάσπαρτοι στο οικιστικό δίκτυο. Δεν σχηματίζεται μια διακριτή ζώνη με ισχυρό μουσουλμανικό πληθυσμό. Ο Ν. Σχινάς καταγράφει συστηματικά το θρήσκευμα των κατοίκων των χωριών που συναντά στην οδοιπορία του, συνεπώς έχουμε μία ακόμη μαρτυρία επιβεβαιωτική ότι η περιφέρεια των Σερρών στον όψιμο 19^ο αιώνα κατοικείτο κυρίως από χριστιανικό πληθυσμό. Δεν είναι όμως το ίδιο συστηματική η δήλωση της εθνοτικής ομάδας των κατοίκων. Αποκλειστικά βουλγαρόφωνοι φέρονται να είναι εννέα οικισμοί, μικρού πληθυσμιακού αναστήματος, που δεν ξεπερνούν τις 50 οικογένειες, και ένας μεγάλος η Άνω Βροντού (με 800 οικογένειες).

Πίνακας 2

Κατάλογος οικισμών του σημερινού νομού Σερρών που μνημονεύονται από τον Ν. Σχινά

Οικισμοί διαδρομής	Νέο όνομα διοικητική υπαγωγή	Πληθυσμός
Αλιμπέκιοϊ	ενσωματώθηκε στο Δήμο Σερρών	
Αλιστράτι	Αλιστράτι επ. Φυλλίδος	350 οικ. χριστ. + 150 οικ. οθωμ.
Αναστασιά	επ. Φυλλίδος	χριστ. βουλγ.
Άνω Βροντού	επ. Σερρών	800 οικ. χριστ. βουλγ.
Άνω Κρούσοβα	Άνω Κερδύλιο επ. Βισαλτίας	100 οικ. χριστ.
Άνω Φράστασι	Άνω Ορεινή επ. Σερρών	25-30 οικ. χριστ. βουλγ.
Απιδιά	δεν απαντά πλέον, πιθανόν ενσωματώθηκε στην κοιν. Σησαμιάς επ. Βισαλτίας	50 οικ. χριστ.
Αχινό	επ. Βισαλτίας	100 οικ. χριστ.
Βεσνίκο	Άγιο Πνεύμα επ. Σερρών	100 οικ. ελλ.
Βιρμάρ	Παραλίμνιο επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Βιρτζανλί [= Βερζιανή]	Ψυχικό επ. Σερρών	45 οικ. χριστ.
Γενί κιοϊ	Προβατάς επ. Σερρών	80 οικ. χριστ. + οθωμ.
Γενί κιοϊ Αμφίπολις	Αμφίπολη επ. Φυλλίδος	60 οικ. χριστ.
Γενί Τσιφλίκι	Χωραφάκια επ. Βισαλτίας	20 οικ. χριστ.
Γιωργουλά	Γεωργουλάς επ. Βισαλτίας	70 οικ. χριστ.
Γκούντελη	Βαμβακούσα επ. Σερρών	40 οικ. χριστ. + λίγοι τσιγγάνοι

Δεμίρ Ισάρ	Σιδηρόκαστρο επ. Σιντικής	600 οικ. οθωμ. + 200 οικ. χριστ.
Δημητρίτσι	επ. Βισαλτίας	120 οικ. χριστ. + οθωμ. + Κιρκάσιτσι
Δοξόπι (Δοξόμπους)	Μύρκινος επ. Φυλλίδος	100 οικ.
Έξοβα	Δάφνη επ. Βισαλτίας	20 οικ. οθωμ. + 40 χριστ.
Ζηλιάχοβα	Νέα Ζίχνη επ. Φυλλίδος	500 οικ. οθωμ. (λίγες τουρκόφωνοι χριστ.)
Ζιλί	Πιθανόν εγκαταλελειμμένος κοντά στο Χρυσό επ. Σερρών	25 οικ. Ελλήνων
Ζίχνη	Παλαιά Ζίχνη επ. Φυλλίδος	20 οικ. οθωμ. (και τουρκόφωνοι χριστ.)
Θολός	επ. Φυλλίδος	25 οικ. χριστ.
Ιξντραβίτ ή Ζντραβίτ	Δραβήσκος επ. Φυλλίδος	40 οικ. χριστ.
Καβακλί	Λευκώνας επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Κάκαρα	Μεσοκώμη επ. Σερρών	25 οικ. χριστ.
Καλέντρα	Καλά Δένδρα επ. Σερρών	80 οικογ. χριστ.
Καμαρότι	Καμαρωτό επ. Σιντικής	30 οικ. χριστ.
Καμίλα	επ. Σερρών	100 οικ. χριστ.
Καρατζάκιοϊ	Μονοκκλησιά επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Καστρί	επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Κάτω Κρούσοβα	Κερδύλιο επ. Βισαλτίας	120 οικ. χριστ.
Κάτω Φράστανι	Ορεινή επ. Σερρών	25-30 οικ. χριστ. βουλγ.
Κιουπρί	Γεφυρούδι επ. Σιντικής	50 οικ. χριστ. + λίγες οθωμ.
Κλεπούσνα	Αγριανή επ. Φυλλίδος	χριστ. βουλγ.
Κούλια	Παλαιόκαστρο επ. Σερρών	35 οικ. χριστ.
Κουμάριανη	Κουμαριά επ. Σερρών	100 οικ. οι περισσότερες οθωμ. + λίγες χριστ.
Κούτσος	Ενκαρπία επ. Βισαλτίας	100 οικ. χριστ.
Λάτροβο	Χορτερό επ. Σιντικής	40 οικ. χριστ.
Μαντίλι	επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ. ελλήν.
Μαντρατζίκ	Μανδράκι επ. Σιντικής	
Μελενκίτς	Μελενικίτσι επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Μεντζελί	μάλλον εγκαταλελειμμένος οικισμός, κοντά στο Μανδράκι επ. Σιντικής	80 οικ. οθωμ. + λίγες χριστ.
Μέργιανη	Λυγαριά επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Μερτάτι	Ξηρότοπος επ. Σερρών	25 οικ. χριστ. βουλγ.
Μίρσλα	Γόνιμο επ. Σιντικής	60 οικ.

Μουνούχι	Μαυροθάλασσα επ. Βισαλτίας	50 οικ. χριστ.
Μπάνιτα	Συμβολή επ. Φιλίδος	40 οικ. χριστ. βουλγ.
Μπαρακλί	Βαλτερό επ. Σιντικής	80 οικ. χριστ. + οθωμ. εξ ημισίας
Νεοχώριο	επ. Σερρών	20 οικ. χριστ.
Νιβέρο	Ίβηρα επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Νιγρίτα	επ. Βισαλτίας	500 οικ. χριστ.
Νούσκα [πιθανόν η Άνω Νούσκα]	Άνω Δαφνούδι και μετά Μέταλλα επ. Σερρών	80 οικ. χριστ.
Ντεοβέσани	Οινούσα επ. Σερρών	20 οικ. ελλην.
Ντοβίστα	Εμμανουήλ Παππάς επ. Σερρών	150 οικ. χριστ.
Ντουτλή	Ελαιών επ. Σερρών	50 οικ. χριστ. βουλγ.
Ντραγκοτίν	Προμαχών επ. Σιντικής	70 οικ. χριστ. βουλγαρόφωνοι
Όρλιακο	Στρυμωνικό επ. Σερρών	200 οικ. χριστ. - λίγες οθωμ.
Παλιότρο	Άγ. Δημήτριος επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Πεθελινός	επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ.
Πόρνα	Γάζωρος επ. Φυλλίδος	100 οικ. χριστ. + 20 οθωμ.
Προβίστα	Παλαιοκόμη επ. Φυλλίδος	170 οικ. χριστ. + 10 οθωμ.
Προσινίκι	Σκοτούσα επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Ράχοβα	Μεσοράχη επ. Φυλλίδος	50 οικ. χριστ. τουρκόφωνοι
Ραχοβίτσα	Μαρμαράς επ. Σερρών	25 οικ. χριστ.
Ροπέλ	Κλειδί επ. Σιντικής	50 οικ. χριστ.
Σάβιακο	Βαμβακόφυτο επ. Σιντικής	100 οικ. χριστ.
Σακάφτσια	Λιβαδοχώρι επ. Βισαλτίας	120 οικ. οθωμ.
Σαρμουσακλή	Πεντάπολη επ. Σερρών	180 οικ. χριστ.
Σέρρες		14.000 κάτ. χριστ., 11.000 οθωμ., 2.000 ισρ., 1.000 τσιγγ.
Σκριτζοβο	Σκοπιά επ. Φυλλίδος	χριστ. βουλγ.
Σουμπάσκιοι	Νέο Σούλι επ. Σερρών	100 οικ. ελλ.
Σουχαμπάνια (Ξύλοτρο)	Άγ. Παρασκευή επ. Βισαλτίας	60 οικ. οθωμ. + λίγες χριστ.
Σπάτοβο	Κοΐμησις επ. Σιντικής	40 οικ. χριστ.
Σφιλινό	Σφελινός επ. Φυλλίδος	χριστ. ελλην.
Τζαμί Μαχαλά	Κουβούγλια επ. Βισαλτίας	60 οικ. οθωμ. - λίγες χριστ.
Τζουμαγιά	Ηράκλεια επ. Σερρών	570 οικ. χριστ., 20-30 οθωμ.

Τούμπα	επ. Φυλλίδος	μικρό χωριό χριστ.
Τοπόλιανη	Χρυσός επ. Σερρών	40 οικογ.
Τουχτσουλί	Θρακικό επ. Σιντικής	80 οικ. οθωμ. + 20 χριστ.
Τρετενίστα	Κρουσηγή επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ. ελλην.
Τσάνος	Νέα Πέτρα επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ. τσιγγ.
Τσαφερλί	ενσωματώθηκε στα Άνω Πορόια επ. Σιντικής	23 οικ. χριστ.+ 11 τσιγγ.
Τσεπελτζέ	Δήμητρα επ. Φυλλίδος	60 οικ. χριστ.
Τσερπίτσα	Τερπνή επ. Βισαλτίας	120 οικ. χριστ. + οθωμ.
Φιτόκι	Ανθή επ. Βισαλτίας	50 οικ. χριστ.
Χριστός	επ. Σερρών	30 οικ. χριστ.

Υπόμνημα

ελλην. = ελληνικές, βουλγ. = βουλγαρικές, επ. = επαρχία, ισρ. = ισραηλιτικές, κοιν. = κοινότητα, οθωμ. = οθωμανικές, οικ. = οικογένειες, τσιγγ. = τσιγγάνων, χριστ. = χριστιανικές,

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β'*, Αθήνα 1886.

Δεν θα υπεισεέλθουμε εδώ στο ακανθώδες το ζήτημα της αξιοπιστίας των αριθμών, για το οποίο έχει συσσωρευτεί ογκώδης βιβλιογραφία²⁰. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εκπρόσωποι της επιστημονικής έρευνας, όπως και εκφραστές του δημόσιου λόγου, κατά προτεραιότητα των βαλκανικών χωρών αλλά και της υπόλοιπης Ευρώπης, έχουν διασταυρώσει τα ξίφη τους πάνω από αριθμούς που αφορούν τον πληθυσμό της Μακεδονίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, χωρίς φυσικά να επιτευχθεί ομοφωνία, καθώς αφενός απουσιάζουν τα αξιόπιστα δεδομένα και αφετέρου επιδίωξη των συγγραφέων συνήθως δεν ήταν η επιστημονική βάσανος αλλά η εξυπηρέτηση κάποιων από τους τοπικούς εθνικισμούς²¹. Μία μόνο παρατήρηση. Ο Ν. Σχινάς μνημονεύει στα χωριά τον αριθμό των οικογενειών. Η αίσθηση που δίνει είναι ότι πρόκειται για ένα αριθμό που προκύπτει από την οπτική επαφή του ταξιδιώτη με τον οικισμό. Πρόκειται επομένως για πληροφορία αυτόπτη μεν μάρτυρα, αλλά ξένου στην περιοχή, όχι ντόπιου· ενός έμπειρου ταξιδιώτη και άριστου πα-

20. Μια πρόσφατη αναδρομή στην περί το Μακεδονικό ιστοριογραφία βλ. Βασ. Γούναρης, *Το Μακεδονικό ζήτημα από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2010.

21. Για τα δεδομένα των οθωμανικών απογραφών του τέλους του 19^{ου} και του αρχόμενου 20^{ου} αιώνα στην περιοχή βλ. S. Petmézas, «Serrès et sa région», *ό.π.*, σ. 465-468 και του ιδίου, «Η ύπαιθρος της Μακεδονίας από την οθωμανική στην ελληνική εξουσία (1900-1920)», *Ισχνός καταλισμός. Η Μακεδονία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο*, επιμ. Κ. Λαπαβίτσας, [Νάουσα] 2010, σσ. 77-79. Για τις διαφοροποιήσεις των αριθμητικών στοιχείων ανάλογα με την εθνικότητα της πηγής προέλευσης, βλ. D. Panzac, «La population de la Macédoine au XIXe siècle», *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 66 (1992), σσ. 113-135.

ρατηρητή, που αποκομίζει όμως μία λίγο ως πολύ φευγαλέα εντύπωση του τόπου. Συνεπώς, νομίζω ότι οι αριθμοί του εκφράζουν τάξεις μεγεθών, δεν προσφέρονται όμως για ακριβή καταμέτρηση του πληθυσμού²². Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι οι αριθμοί που ενσωματώνει στις καταγραφές των οδικών διαδρομών, σε αρκετές περιπτώσεις διαφέρουν σημαντικά από τις πληθυσμιακές εκτιμήσεις που περιέχονται σε πίνακες που έχει ο ίδιος περιλάβει στις τελευταίες σελίδες του τόμου. Ένα μόνο ενδεικτικό παράδειγμα. Στο κείμενο των οδοιοπορικών υποστηρίζει ότι η Αλιστράτη έχει 350 οικογένειες χριστιανών και 150 Οθωμανών, ενώ στον πίνακα ο πληθυσμός της κωμόπολης εμφανίζεται να αποτελείται από 750 Έλληνες, 2.500 Βούλγαρους και 400 Οθωμανούς, δηλαδή η αναλογία μουσουλμάνων και χριστιανών από ένα προς δύο, περίπου μεταλλάσσεται σε ένα προς εννέα²³. Παρόμοια, ενώ στα οδοιοπορικά η Ζηλιάχοβα εμφανίζεται να έχει 500 οικογένειες, κυρίως οθωμανικές και ελάχιστες χριστιανικές τουρκόφωνες, στον πίνακα η εκτίμηση της σύνθεσης του πληθυσμού ανατρέπεται άρδην και αναγράφονται 1.600 Έλληνες και 900 οθωμανοί κάτοικοι²⁴.

Ένα δεύτερο στοιχείο αφορά τη σύγκριση των αριθμητικών δεδομένων που προσκομίζει ο Σχινάς για επιμέρους οικισμούς, με αυτά που προέρχονται από άλλες πηγές της εποχής. Όπως αναφέρθηκε ήδη, καθώς στα χρόνια αυτά η Μακεδονία -και ιδιαίτερα η πληθυσμιακή της σύνθεση- βρέθηκε στο μάτι του κυκλώνα των βαλκανικών εθνικισμών, αντικρουόμενες θεωρήσεις υποστήριξαν και αποκλίνουσες αριθμητικές εκτιμήσεις. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα περιλαμβάνεται στον Πίνακα 3 που ακολουθεί.

Πίνακας 3

Πληθυσμιακές ενδείξεις τυχαίων οικισμών της περιοχής των Σερρών από ποικίλης προέλευσης πηγές

Οικισμός	Σχινάς 1886	Gorsecvic 1889	Κ'ncov 1900	Απογραφή 1913
Δεμίτ Ισάτ	800 οικ. περ.	1.800 σπίτια	5.840 κατ.	3.224 κάτ.
Νιγρίτα	500 οικ. περ.	405 σπίτια, 2.750 κάτ.	600 σπίτια, 2.500 κάτ.	4.014 κάτ.

22. Στους οικισμούς των Σερρών ο Σχινάς σε δύο περιπτώσεις δίνει αποκλίνουσες πληροφορίες, για τον ίδιο οικισμό σε διαφορετικές διαδρομές. Η μία αφορά τον οικισμό Πόρνα για τον οποίο στην σ. 412 του έργου του (*Οδοιοπορικά*, τχ. Β', ό.π.) γράφει ότι κυριαρχούν οι χριστιανοί, ενώ στη σ. 445 το αντίθετο. Η δεύτερη τον οικισμό Σαρμουσακλή, για τον οποίο στην σ. 411 υποστηρίζει ότι έχει 120 οικογένειες ενώ παρακάτω στη σ. 445 κάνει λόγο για 180.

23. Ν. Σχινάς, *Οδοιοπορικά*, τχ. Β', ό.π., σσ. 447 και 487 αντιστοίχως.

24. Ν. Σχινάς, *Οδοιοπορικά*, τχ. Β', ό.π., σσ. 446 και 487 αντιστοίχως.

Ντόβιστα	150 οικ.	232 σπίτια	230 σπίτια, 1.500 κάτ.	2.038 κάτ.
Τζουμαγιά	600 οικ. περ.	347 σπίτια	910 σπίτια, 6.050 κάτ.	5.506 κάτ.
Σέρρες	28.000 κάτ.	3.745 σπιτ., 30.000 κάτ.	28.100 κάτ.	18.668 κάτ.

Πηγές: Ν. Σχινάς, Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β', Αθήνα 1886. P. Bellier, R.-Cl. Bondoux, J.-Cl. Cheynet, B. Geyer, J.-P. Grelais, V. Kravari, Paysages de Macédoine leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs, Παρίσι 1986 (χρησιμοποιεί τα: S. Gopcevic, Makedonien und Alt Serbien, Βιέννη 1889· V. I. K'ncov, Izbrani proizvedenija, τ. Α' και Β', Σόφια 1970).

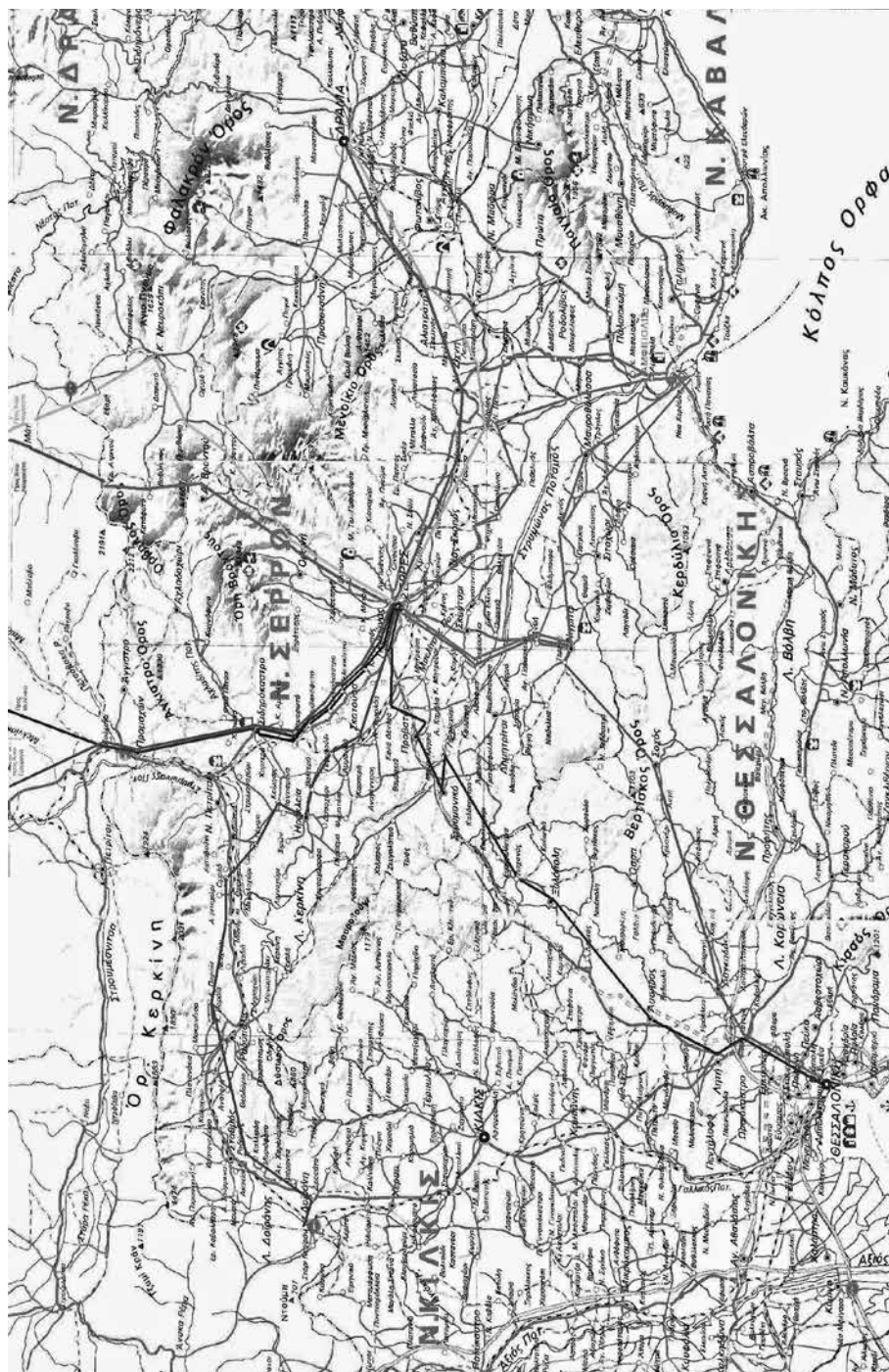
β) Η μεγάλη όμως προσφορά του έργου του Ν. Σχινά δεν έγκειται τόσο στις πληροφορίες για τη σύνθεση του πληθυσμού όσο στη φωτογραφική σχεδόν αναπαράσταση του τόπου. Άλλωστε στον χώρο κατά κύριο λόγο, και δευτερευόντως στους ανθρώπους στρέφει τον φακό του ενδιαφέροντός του. Η αποτύπωση στον χάρτη των διαδρομών που προτείνει στο έργο του, με τα ποικίλα στοιχεία που ενσωματώνει στις καταγραφές του, δίνει μία εξαιρετική εικόνα των όρων συγκρότησης του οικιστικού πλέγματος και των υποδομών που ήταν διαθέσιμες για την εξυπηρέτηση των κατοίκων και των επισκεπτών. Βρύσες, γεφύρια, σχολεία, παντοπωλεία, μύλοι, χάνια σημειώνονται, με σημαντικές ελλείψεις βέβαια, αλλά με επάρκεια²⁵. Πιθανόν, η μέριμνα για τη λεπτομερή καταγραφή τους προέρχεται από την ανάγκη του στρατιωτικού-συγγραφέα να αποκαταστήσει μια συγκροτημένη εικόνα των υλικοτεχνικών υποδομών, πρόσφορη στην ενδεχόμενη αξιοποίησή της από τον ελληνικό στρατό. Γεγονός είναι όμως ότι ο σύγχρονος αναγνώστης διαθέτει χάρη στον Ν. Σχινά μία συστηματική περιγραφή του τόπου.

Στους χάρτες που ακολουθούν έγινε μία προσπάθεια να αποδοθούν γραφιστικά οι 11 διαδρομές που προτείνει ο συγγραφέας με βάση όσα χωριά ταυτίστηκαν.

Ο Ν. Σχινάς αναπαριστά με ακρίβεια ένα στοιχειώδες οδικό δίκτυο που ενώνει με αμαξιτούς δρόμους τις Σέρρες με τα σημαντικά γειτονικά αστικά κέντρα. Παράλληλα η ύπαρξη ενός πυκνότερου δικτύου ημιονικών οδών -παρότι η ποιότητά τους δεν ήταν καλή- επέτρεπε την επικοινωνία της πόλης των Σερρών με το οικιστικό δίκτυο της περιοχής²⁶. Ο συγγραφέας ακολουθώντας τον συνήθη για την εποχή τρόπο απόδοσης

25. Ανάλογες επισημάνσεις για την περιγραφή του Σχινά στην περιοχή του Κιλκίς, βλ. Ζέτα Παπαγεωργοπούλου, «Καταγραφή της υποδομής των επικοινωνιών», *ό.π.*, σ. 217-231.

26. Για την κατάσταση των δρόμων την εποχή αυτή βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Οι χειρσαίες επικοινωνίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου (τέλη 18^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.)», Διεθνές Συνέδριο: *Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής*, επιμέλεια Ε. Π. Δημητριάδης, Α. Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 169-178.

Χάρτης 2. Οι 11 διαδρομές που καταγράφει ο Ν. Σχινάς.

της απόστασης²⁷, σημειώνει το χρονικό διάστημα που απαιτείτο για τη μετάβαση από τον ένα οικισμό στον άλλο· το άθροισμα των επιμέρους χρονικών ενδείξεων εξέφραζε τη συνολική διάρκεια του ταξιδιού ανάμεσα σε δύο πόλεις. Έτσι η απόσταση από τη Θεσσαλονίκη στις Σέρρες, μέσω της αμαξιτής οδού -που σε γενικές γραμμές ακολουθούσε την ίδια διαδρομή και τον 18^ο αιώνα²⁸- καλύπτονταν σε 16 ώρες, ενώ τον ίδιο περίπου χρόνο απαιτούσε και η εναλλακτική διαδρομή που ήταν προσβάσιμη μόνο με ημίονους (Χάρτης 3).

Τέσσερις άλλοι αμαξιτοί δρόμοι συνέδεαν τις Σέρρες με τη Δοϊράνη (διάρκεια 16½ ώρες), το Σιδηρόκαστρο (3½ ώρες), όπως και το Μελένικο και την Άνω Τζουμαγιά, που τώρα βρίσκονται στην επικράτεια της Βουλγαρίας (Χάρτης 4). Η έξοδος των Σερρών στη θάλασσα, στη σκάλα του Τσιάγιαζι (σήμερα στα όρια του οικισμού Νέα Κερδύλια) στον κόλπο Ορφανού, από τις τέσσερις εναλλακτικές διαδρομές της, απαιτούσε 10 με 12 ώρες (Χάρτης 5). Οι υπόλοιποι δρόμοι ήταν βατοί μόνο με ζώα, συχνά με προβλήματα που επιτείνονταν στις περιπτώσεις κακοκαιρίας, βροχοπτώσεων αλλά και υψηλών θερμοκρασιών κατά το θέρος. Ιδιαίτερη σημασία είχαν οι ημιονικοί δρόμοι που συνέδεαν τις Σέρρες με το Άνω Νευροκόπι και τη Δράμα (Χάρτης 6). Όπως εύκολα διακρίνεται, η βασική αμαξιτή οδός που ένωνε τη Θεσσαλονίκη με τις Σέρρες, αλλά και η οδός που συνέδεε τις Σέρρες με τη Δοϊράνη ή το Σιδηρόκαστρο, ακολουθούσαν χονδρικά την ίδια διαδρομή με αυτήν των σημερινών οδικών αξόνων της περιοχής. Το ίδιο παρατηρείται και με τους ημιονικούς δρόμους που οδηγούσαν από τις Σέρρες στη Δράμα και στο Νευροκόπι, όπου και πάλι η χάραξη των σύγχρονων επαρχιακών εθνικών οδών ακολουθεί εκείνη των παραδοσιακών οδών διακίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων με φορτηγά ζώα.

Συμπληρωματικά στο οδικό δίκτυο, θα μπορούσαν να διακριθούν δύο στοχεύσεις του Ν. Σχινά που αφορούν τις υποδομές. Η πρώτη αφορά εγκαταστάσεις του ντόπιου πληθυσμού. Επιδίωξή του να μεταδώσει πληροφορίες για τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά, τις συνθήκες και την ποιότητα ζωής των κατοίκων. Βασικές εγκαταστάσεις τα σχολεία και οι τόποι λατρείας (εκκλησίες και τζαμιά).

Για τους οικισμούς που βρίσκονται στον σημερινό νομό Σερρών ο Ν. Σχινάς καταγράφει συνολικά 19 σχολεία αρρένων και 8 σχολεία θηλέων, ενώ επιπλέον υποστηρίζει ότι στην πόλη των Σερρών λειτουργ-

27. Βλ. Γ. Μακρής, Στ. Παπαγεωργίου, *Το χειρσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990, σ. 82.

28. Βλ. Δημ. Ανωγάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 38.

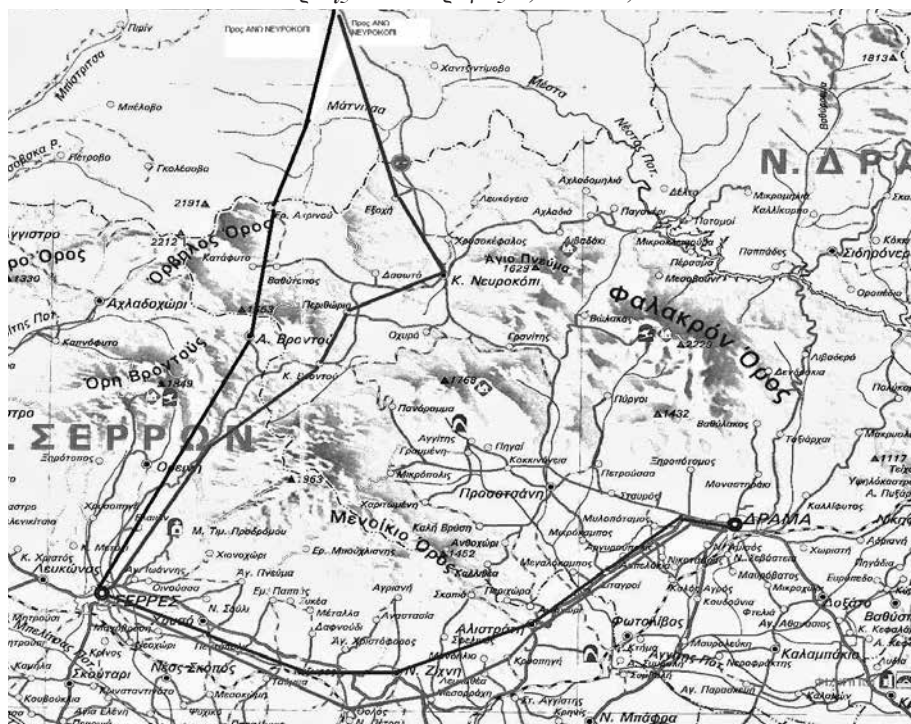
Χάρτης 3. Διαδρομές 1 και 2.

γούσαν δύο σχολεία αρρένων, ένα παρθενγωγείο, νηπιαγωγεία, ένα γυμνάσιο και έξι οθωμανικά σχολεία. Δίνει έτσι μία εικόνα, που είναι βέβαια γνωστή με περισσότερη επάρκεια από άλλες πηγές της εποχής²⁹: την ύπαρξη στην περιοχή των Σερρών ενός καλού δικτύου σχολείων, που καλύπτουν σε ένα βαθμό και την εκπαίδευση των κοριτσιών.

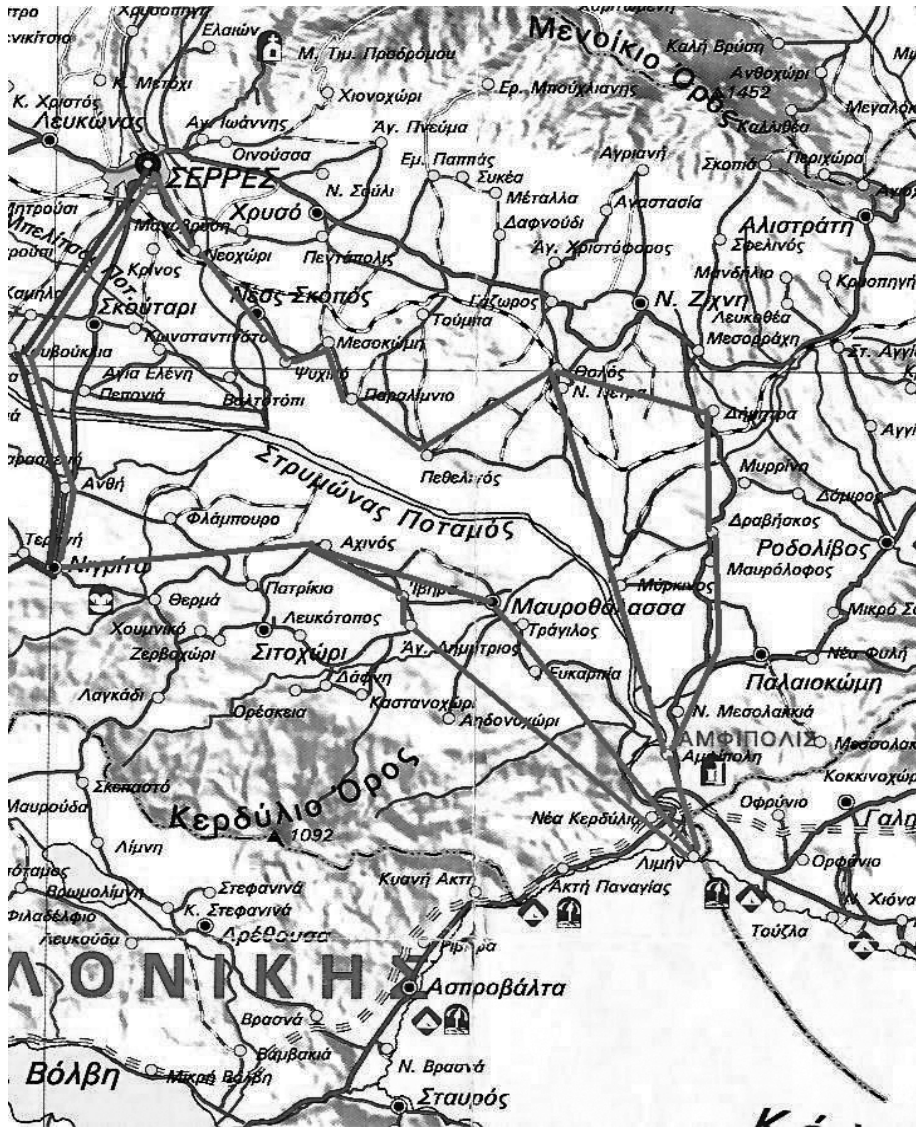
29. Βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη μελέτη του Γ. Αψηλίδη, «Χρηματοδότηση και επιθεώρηση ελληνικών σχολείων στην περιοχή των Σερρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», π. Σίρις 6 (1997-2002), σ. 85-132, όπου και αναφορές στην νεώτερη εκτεταμένη βιβλιογραφία. Αναλυτικό χάρτη των σχολείων της περιοχής, που εντοπίζονται εύκολα και οι παραλείψεις του Ν. Σχινά, εξέδωσε το 1906 στη Ρώμη το Istituto Geografico di Agostini με βάση αναφορές των παρατηρητών των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων που επέβλεπαν την εφαρμογή προγράμματος Μεταρρυθμίσεων που είχε επιβληθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον Οκτώβριο του 1903 στη συμφωνία του Μύζετγκ. Αναδημοσιεύεται σε ένθετο στο Ι. Κ. Μαζαράκης-Αιυιάν, *Το Μακεδονικό ζήτημα και Η γέννηση του νέου Μακεδονικού ζητήματος*, β' έκδ., Αθήνα 2008.

Χάρτης 4. Διαδρομές 3, 4 και 5, 6.

Χάρτης 6. Διαδρομές 8 έως 10.

Χάρτης 5. Διαδρομή 7.

Πίνακας 4

Σχολεία της περιοχής Σερρών σύμφωνα με την καταγραφή του Ν. Σχινά

Οικισμός	Σχολεία
Αλιστράτι	1 αρρένων, 1 θηλέων
Άνω Βροντού	1 αρρένων, 1 θηλέων
Άνω Κρούσοβα (Άνω Κερδύλιο)	1 αρρένων
Αχινό	1 αρρένων
Δεμίρ Ισάρ (Σιδηρόκαστρο)	2 αρρένων, 1 θηλέων
Έξοβα (Δάφνη)	1 αρρένων
Ζηλιάχοβα (Νέα Ζίχνη)	1 αρρένων, 1 θηλέων
Μέργιανη (Λυγαριά)	1 αρρένων
Νιγρίτα	1 αρρένων, 1 θηλέων
Ντουτλή (Ελαιών)	1 αρρένων
Όρλιακο (Στρυμωνικό)	1 αρρένων, 1 θηλέων
Προβίστα (Παλαιοκώμη)	1 αρρένων
Σαρμουσακλή (Πεντάπολη)	1 αρρένων
Σέρρες	γυμνάσιο, 2 ελληνικά σχολεία, παρθεναγωγείο, νηπιαγωγεία, 6 οθωμανικά σχολεία
Τζουμαγιά (Ηράκλεια)	3 αρρένων, 2 θηλέων
Τοπόλιανη (Χρυσός)	1 αρρένων
Τσερπίτσα (Τερπνή)	1 αρρένων

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β΄*, Αθήνα 1886.

Χρήσιμη, αν και όχι πλήρης και συστηματική, είναι και η εικόνα που προκύπτει από την αποδελτίωση των πληροφοριών που ενσωματώνει στο οδοιπορικό του για τα κτίρια θρησκευτικής λατρείας: 24 χριστιανικές εκκλησίες και 16 μουσουλμανικά τζαμιά, ενώ πόλη των Σερρών υπήρχαν 26 εκκλησίες και 22 τζαμιά.

β) Η δεύτερη στόχευση του Σχινά, αφορά τον ταξιδιώτη, τον επισκέπτη της περιοχής, επίσης όμως και τις στρατιωτικές δυνάμεις που τυχόν επιχειρούν στην περιοχή. Με τη στρατιωτική παράμετρο συνδέεται, νομίζω, υπόρρητα και η ιδιαίτερη έμφαση που δίνει ο συγγραφέας στην αποδελτίωση των υφιστάμενων χανιών αλλά και η συστηματική αναφορά στα πηγάδια και στις βρύσες πόσιμο νερού. Οι πληροφορίες αυτές, ενώ είναι απαραίτητες για τον περιηγούμενο στην περιοχή, ταυτόχρονα έχουν και στρατιωτική χρησιμότητα: τα χάνια είναι οι κατεξοχήν χώροι που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για στρατωνισμό των οπλιτών και ανάπαυση των φορητών ζώων, ενώ φυσικά η εύρεση νερού αποτελεί πρωταρχική ανάγκη για τους μετακινούμενους. Η μαρτυρία μάλιστα

ύπαρξης χανιού, σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύεται με επισημάνσεις για το μέγεθος, τον αριθμό των δωματίων, τη χωρητικότητα σε ανθρώπους και ζώα³⁰. «Δύο χάνια χωρούντα 100 κτήνη, ων το εν έχει άνω και δώδεκα δωμάτια» γράφει για τα χάνια στη σκάλα του Τσιάγιαζι, ενώ από τα 24 χάνια της πόλης των Σερρών σημειώνει ότι τα 15 ήταν μεγάλα με καλά δωμάτια και χωρητικότητα 2.500 κτηνών³¹.

Πίνακας 5

Οικισμοί με χάνια στο σημερινό νομό Σερρών σύμφωνα με τον Ν. Σχινά

Οικισμοί διαδρομής	Αριθμός χανιών
Αλιστράτι	10
Άνω Βροντού	6
Αχινό	1
Γενί κιοϊ (Προβατάς)	2
Γεωργουλάς	2
Δεμίρ Ισάρ (Σιδηρόκαστρο)	9
Δημητρίτσι	1
Έξοβα (Δάφνη)	1
Ζηλιάχοβα (Νέα Ζίχνη)	8
Θολός	1
Καμαρωτό	1
Καμίλα	1
Καρατζάκιοϊ (Μονοκκλησία)	2
Κάτω Κρούσοβα (Κερδύλιο)	1
Κιουπρί (Γεφυρούδι)	2
Λάτροβο (Χορτερό)	1
Νιγρίτα	6
Ντουτλή (Ελαιών)	2
Ντραγκοτίν (Προμαχών)	2
Όρλιακο (Στρυμωνικό)	2
Πόρνα (Γάζωρος)	1
Ράχοβα (Μεσοράχη)	2
Σαρμουσακλή (Πεντάπολη)	1

30. Για τους τύπους των χανιών στην ευρύτερη περιοχή βλ. Ελένη Γαβρά, «Χάνια και καραβάν σεράγια από τη Θεσσαλονίκη έως την πόλη των Σερρών και γύρω από αυτήν από το 1774 έως το 1913», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), σσ. 149-168 και Πασχάλης Ανδρουόδης, *Χάνια και καραβάν-σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, εκδ. Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, χ.τ., χ.χ., κυρίως σσ. 161-189.

31. Βλ. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορική*, τχ. Β', ό.π., σσ. 403 και 397 αντιστοίχως.

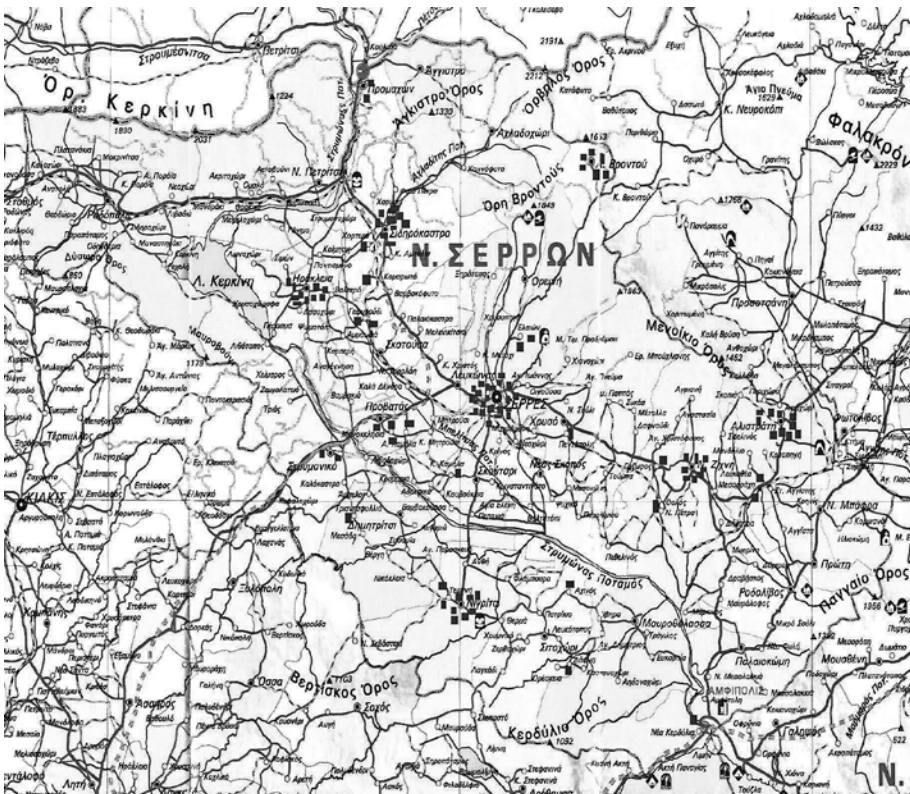
Σέρρες	24
Τζουμαγιά (Ηράκλεια)	10
Τσερπίτσα (Τερπνή)	1

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β'*, Αθήνα 1886.

Η τοποθέτηση των χανιών που μνημονεύει ο Σχινάς στον χάρτη δίνει μια εικόνα ενός εκτεταμένου δικτύου με πυκνώσεις στα μεγαλύτερα αστικά και εμπορικά κέντρα της εποχής.

Χρήσιμη είναι και η εικόνα που προκύπτει από την αποδελτίωση των πληροφοριών που δίνει για βρύσες και πηγάδια. Προφανώς η καταγραφή του δεν είναι ολοκληρωμένη· προσφέρει μόνο μία γενική αίσθηση κυρίως, των σημείων που μπορούσε να βρει νερό ο ταξιδιώτης, και όχι βέβαια των πηγών νερού από τα οποία οι ντόπιοι προμηθεύονταν νερό για τις καθημερινές τους ανάγκες.

Το οδοιπορικό του Ν. Σχινά δεν αποτελεί από μόνο του επαρκή μαρτυρία για τις Σέρρες, όπως άλλωστε για τις υπόλοιπες περιοχές που

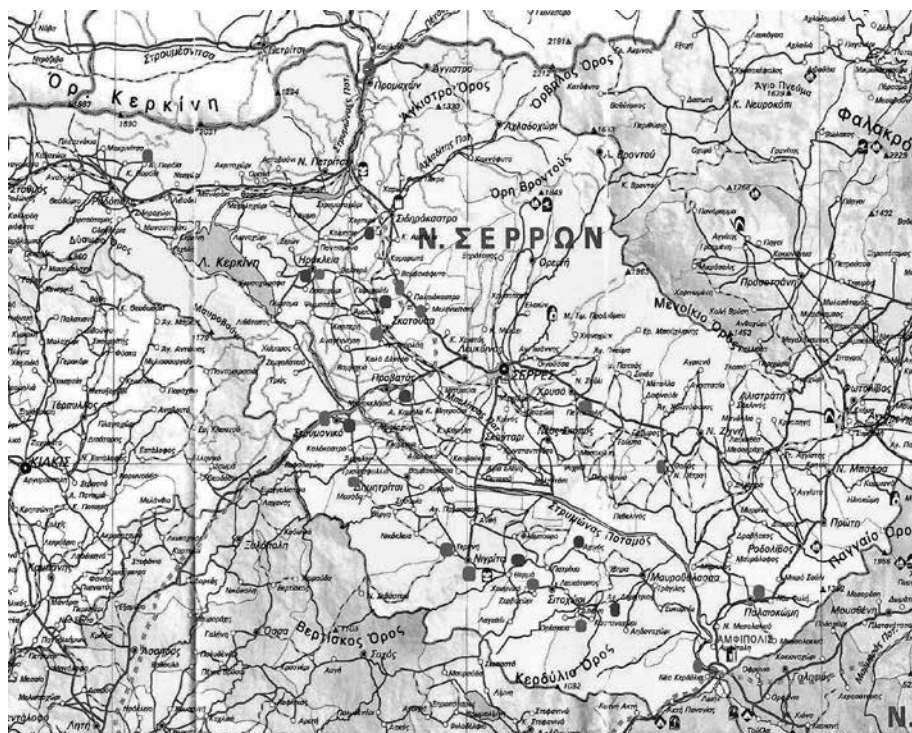

Χάρτης 7.

Χάνια του σημερινού Ν. Σερρών που αναφέρονται από τον Ν. Σχινά.

περιγράφει. Λειτουργεί όμως συμπληρωματικά σε άλλες πηγές και βοηθά να σχηματιστεί η αναγκαία βεντάλια πληροφοριών που απαιτείται για τη γνώση ενός τόπου. Το έργο του συνάδει με επιστημονικά, γνωστικά, πολιτικά και εθνικά αιτήματα της εποχής του. Εγγράφεται επίσης σε μια παράδοση που ανθεί τον όψιμο 19^ο αιώνα και αφορά τη συστηματική και με επιστημονικά εργαλεία γνωριμία του ανθρώπου με τον τόπο, ιδιαίτερα σε συσχετισμό με τα πορίσματα της γεωγραφίας. Στην αντίληψη αυτή συγκλίνει μάλιστα τόσο η αυτοκρατορική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων που προμοδοτούν αποστολές καταγραφής περιοχών εκτός των συνόρων τους, όσο και η συστηματική προσπάθεια στο πλαίσιο των κυβερνήσεων των εθνών-κρατών να καταγράψουν τα εδάφη τους -ή τα εδάφη που διεκδικούν-, ως ισχυρό εργαλείο εθνικής αυτογνωσίας και ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας. Το ρεύμα αυτό στον ελληνικό χώρο αποτυπώνεται βιβλιογραφικά σε σειρά κειμένων που εκδίδονται τα χρόνια αυτά, όπου θα μπορούσαν να επισημανθούν δυο διακριτές κατευθύνσεις.

Η πρώτη σχετίζεται με την ιστορία και ιδιαίτερα τις μελέτες τοπικής ιστορίας, οι οποίες έχουν ενσωματώσει στο περιεχόμενό τους και τη

Χάρτης 8.

Πηγάδια & Βρούσες του σημερινού ν. Σερρών που μνημονεύει ο Ν. Σχινάς.

γεωγραφική παράμετρο. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του επόμενου, σχεδόν κάθε πόλη και νησί της Ελλάδας αποκάτά μια ή περισσότερες μελέτες τοπικής ιστορίας του τύπου: «από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς». Αποτελούν προϊόν εργασίας ιστοριοδιφών ή λογίων, οι οποίοι ζουν ή εργάζονται στον τόπο που ιστορούν. Περιλαμβάνουν και σελίδες αφιερωμένες στην γεωγραφία της περιοχής, όχι με σκοπό την ανάδειξη της γεωγραφικής διάστασης των φαινομένων αλλά τη διεύρυνση της γνωριμίας και της οικείωσης με τον τόπο, δηλαδή της πατριδογνωσίας³².

Η δεύτερη κατεύθυνση σχετίζεται με την ανάδειξη της ίδιας της γεωγραφίας ως ενός χωριστού πεδίου μελέτης και έρευνας. Στο κλίμα αυτό πληθαίνουν οι μελέτες γεωγραφίας που είναι αφιερωμένες σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Εδώ η συγχρονική διερεύνηση του τόπου και των κατοίκων προέχει και η ιστορία χρησιμοποιείται επικουρικά. Τα βιβλία του Αντ. Μηλιαράκη για τον νησιωτικό χώρο και την Πελοπόννησο αποτελούν άριστους εκφραστές αυτού του κλίματος³³. Την αναγκαιότητα βιωματικής και μαθησιακής επαφής με το χώρο επικαλούνται και οδοιπορικά που εκδόθηκαν την ίδια περίοδο -όπως αυτά του γιατρού Χρήστου Κορύλλου για την Πελοπόννησο³⁴. Τα κείμενα αυτά αναδεικνύουν τα συναισθήματα, τις εμπειρίες, την τέρψη του οδοιπόρου, καθώς και την τότε αναδυόμενη συνάφεια υγείας και πεζοπορίας, ταυτόχρονα όμως αντιμετωπίζουν τους τόπους επίσκεψης ως πεδίο επιστημονικής έρευνας.

Τα οδοιπορικά του Νικ. Σχινά ενσωματώνουν τα παραπάνω στοιχεία, εισάγουν όμως και μία άλλη χρηστική διάσταση, τη στρατιωτική.

32. Αν αναφερθούμε στην τοπική βιβλιογραφία, τη λογική αυτή υιοθετεί με εκτεταμένη και εμπειριστατωμένη εισαγωγή η μεταγενέστερη μελέτη του Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τ. 2, Αθήνα 1972, σσ. 9-190. Αντίθετα γεωγραφική διάσταση δεν υπάρχει στην πρώτη ιστορία της πόλης που εκδόθηκε από τον Ευάγγελο Στράτη, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Κωνσταντινούπολη 1909.

33. Ενδεικτικά από τις μελέτες του Α. Μηλιαράκη: *Κυκλαδικά ήτοι γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, Αθήνα 1874· *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος*. Άνδρος, Κέως, Αθήνα 1880· *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος*. Αμοργός, Αθήνα 1884· *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα 1886· *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1890 κ.ά.

34. Χρ. Κορύλλος, *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην, από Πατρών δια θαλάσσης εις Γύθειον και εκείθεν δια Σπάρτης εις Ταύγετον*, Πάτρα 1889, του ιδίου, *Πεζοπορία από Πατρών εις Τρίπολιν*, Πάτρα 1890, του ιδίου και Στ. Θεοχάρη, *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας*, Πάτρα 1891.

Γι' αυτό ο συγγραφέας δημιουργεί ένα εγχειρίδιο προσανατολισμένο στο να είναι χρήσιμο στον στρατό και μάλιστα στις στρατιωτικές εκείνες δυνάμεις που θα εισέλθουν σε ένα έδαφος που δεν ανήκει στην έως τότε δική τους επικράτεια. Αν όμως ο συγγραφέας, όταν έγραφε, επιθυμούσε να λειτουργεί επικουρικά στις στρατιωτικές αποστολές, σήμερα -130 χρόνια μετά- το βιβλίο του αποδείχθηκε ισχυρό στο χρόνο διότι είχε μία άλλη χρησιμότητα: αυτή της πρωτότυπης, τεκμηριωμένης και αξιόπιστης μαρτυρίας για τη Μακεδονία στα κρίσιμα χρόνια του δύντος 19^{ου} αιώνα.

DIMITRIS DIMITROPOULOS

THE JOURNEY OF MAJOR N. SCHINAS. A TESTIMONY
ABOUT SERRES OF THE LATE 19TH CENTURY

Abstract

The text examines the information collected by the Major and writer Nikolaos Schinas regarding the area of Serres (northern Greece), as presented in his book *Travelogues. Macedonia Epirus, New border line and Thessaly*, volume III, Athens 1887. The book is a testimony of the late 19th century integrating field research, geography, local history and military observations and it can be studied in addition to other historical sources. Analyzing the population data on the villages and the towns of the area, the paper analyzes Schina's book within the context of its era, a period of fierce national competition. Moreover, by examining the information collected on the schools, churches, inns, fountains and wells, the paper aims at reconstructing eleven Schina's routes in the aforementioned area.